

سر هنری لایارد و تحقیقات باستان‌شناسی یا فعالیت سیاسی در خوزستان

دکتر غفار پوربختیار

استادیار گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی، واحد شوشتر

porbakhtiar@yahoo.com

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۴/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۶/۲۸)

چکیده

یکی از باستان‌شناسانی که مدتهای مدیدی در خوزستان به فعالیت‌ها و تحقیقات باستان‌شناسی مشغول بوده، هنری لایارد انگلیسی بود. او در دوره محمد شاه قاجار به خوزستان آمد و مدت‌ها در این منطقه در میان بختیاری‌ها حضور داشت. لایارد اگر چه به اسم بازدید از آثار باستانی خوزستان به این سرزمین آمد و از آثار باستانی خوزستان چون اشکفت سلمان، کول فرح و غیره دیدن به عمل آورد، اما واقعیت این بود که لایارد دیپلمات و سیاستمداری انگلیسی بود که با اهداف خاص آن دولت قدم به خوزستان گذاشت. او پس از این ماموریت در دستگاه وزارت خارجه دولت انگلیس ترقی نمود. بارها به مقام سفارت دولت انگلیس در کشورهای مختلف گردید و حتی مدت‌ها معاون وزیر امور خارجه آن دولت بود.

واژگان کلیدی: لایارد، تحقیقات باستان‌شناسی، ایل بختیاری، خوزستان.

مقدمه

یکی از اهداف مهم اروپاییان در سفر به ایران و بازدید از این کشور علاوه بر آشنایی با مظاهر فرهنگی، تاریخی و باستانی این کشور، دست یابی به نتایج سیاسی، دیپلماتیک و نظامی نیز بوده است. بنابراین آنان در پوشش مردم شناسی، باستان شناسی و غیره و در لباس علمی و فرهنگی به دنبال دست یافتن به اهداف سیاسی و دیپلماتیک خود نیز بوده اند. یکی از این اروپاییان که در دوره قاجار به ایران سفر کرد سر هنری لایارد انگلیسی می باشد. هنری لایارد در دوره محمد شاه قاجار به ایران سفر کرد و به خوزستان وارد شد و با محمد تقی خان چهارلنگ رهبری آن روزگار ایل بختیاری حشر و نشر پیدا کرد. او علاقه زیادی به آثار باستانی خوزستان داشت و بطور مکرر از آثار چون کول فرح، اشکفت سلمان و غیره بازدید به عمل آورد. اما به نظر می رسد که وی در پوشش تحقیقات علمی و باستان شناسی به دنبال رسیدن به مقاصد سیاسی و نظامی برای دولت انگلیس بوده است. در این مقاله با استفاده از منابع و متون تاریخی به بررسی این مسأله می پردازیم.

هنری لایارد انگلیسی:

سر اوستن هنری لایارد باستان شناس، دیپلمات و سیاستمدار به یک خانواده سرشناس پروتستان و فرانسوی الاصل تعلق دارد که نیاکان او در قرون گذشته به انگلیس آمده اند. او در ۵ مارس ۱۸۱۷ م متولد گردید. پدرش پیترو و مادرش مارین نام داشتند (لایارد، ۱۳۷۶، ص ۲۶) در سن هفده سالگی پدر خود را از دست داد و سرپرست خانواده گردید.

بنابراین جهت پیدا کردن کار تصمیم به عزیمت به سیلان گرفت و به همراه یک مسافر ماجراجوی دیگری به نام میت فورد، انگلیس را به قصد مشرق زمین ترک گفت. آنها در مه ۱۸۴۰م به بغداد رسیدند و از آنجا راهی مرز ایران شدند آن دو به ملاقات حاج میرزا آقاسی صدر اعظم محمد شاه رفتند تا اجازه دهد که از طریق یزد، کرمان و سیستان به افغانستان و هندوستان مسافرت نمایند. اما صدر اعظم در آن هنگام به علت عدم امنیت راهها و در باطن بخاطر شورش آقاخان محلاتی که به تحریک انگلیسی ها در کرمان صورت گرفته بود، با سفر این دو سیاح انگلیسی از آن راه مخالفت نمود (همان، ص ۲۵). بنابراین میت فورد با اجازه دولت ایران از طریق مشهد به هرات رفته و لایارد نیز به عنوان بازدید از آثار باستانی خوزستان به این منطقه مسافرت نمود (رایت، ۱۳۶۴، ص ۳۱۷). لایارد در طی سالهای ۱۸۴۲-۱۸۴۰م / ۱۲۵۸-۱۲۵۶ ه. ق در خوزستان مشغول یک سلسله فعالیت های سیاسی بود و ضمن گشت و گذار در سراسر خاک خوزستان چندین بار از خوزستان به بغداد رفته و بازگشت (پوربختیار، ۱۳۸۴، ص ۱۳۴) لایارد اگر چه علاقه بسیار به بازدید از آثار تاریخی و باستانی خوزستان نشان می داد و طی چند سال گشت و گذار خود در این منطقه اغلب آثار و بنا های تاریخی و باستانی در شهرها و مناطق خوزستان چون کول فرح، اشکفت سلیمان در ایذه، آثار باستانی در مسجد سلیمان و اطراف آن، آثار و بنا های باستانی در شوش، دزفول و شوشتر را از نزدیک دیده و مورد بررسی قرار داد اما واقعیت این است که مسافرت

وی به خوزستان و حضور طولانی مدت او در این منطقه مهم و ارزشمند از نظر سیاسی و نظامی در پرده ای از شک و تردید و ابهام واقع است. لایارد هنگامی به خوزستان مسافرت نمود که روابط دولت انگلیس و محمد شاه قاجار بر سر محاصره هرات خصمانه گردیده بود. محمد شاه که معتقد بود افغانستان جزئی از خاک ایران است به هرات لشکر کشیده و آن شهر راه محاصره کرده بود. اما دولت انگلیس نسبت به افغانستان نظر دیگری داشت و بنابراین با محاصره و تصرف هرات توسط شاه قاجار به شدت مخالفت کرد. اما چون محمد شاه از تصمیم خود منصرف نگردید روابط ایران و انگلیس بهم خورد و سفیر انگلیس تهران را به مقصد لندن ترک گفت. بنابراین دولت انگلیس از یک سو آقا خان محلاتی را در کرمان برضد دولت قاجار به شورش تحریک نمود، از یک سو دیگر شاهزادگان قاجار مدعی سلطنت برضد محمد شاه را مورد حمایت قرار داده و به بغداد فراری داد. علاوه بر اینها دولت انگلیسی ها به دنبال واداشتن ایل بختیاری در خوزستان برضد دولت مرکزی قاجار بودند و آخرین راه چاره آنها نیز لشکرکشی به خلیج فارس و اشغال جزایر و سواحل ایران بود. سرهنری لایارد که به دنبال کشف و یا بازدید از آثار باستانی خوزستان بود در طی سال های ۱۸۴۲-۱۸۴۰م/ ۱۲۵۸-۱۲۵۶.ق در جنوب غربی ایران مشغول یک سلسله فعالیت های سیاسی بود. او ظاهراً ماموریت دیدار با محمد تقی خان چهارلنگ بختیاری را داشت که قدرتمندترین خان بختیاری آن روزگار بود. مسافرت لایارد به سرزمین خوزستان به عنوان قلمرو

گرمسیری ایل بختیاری اگر چه تحت عنوان بازدید از آثار باستانی خوزستان قرار داشت اما می توانست ماموریت سیاسی نظامی در پوشش اکتشافات باستان شناسی باشد. زیرا که دولت انگلیس قصد داشت با تحریک ایلات و عشایر به شورش برضد دولت مرکزی، شاه قاجار را از هرات بازگرداند. دولت انگلیس، شاهزادگان قاجاری مدعی سلطنت (پسران فرمانفرما) را برای تهدید و ارباب محمد شاه به بغداد برده و تحت حمایت مالی و سیاسی قرار داده بود (همان، ۱۳۵). تشویق و تحریک محمد تقی خان، خان مقتدر بختیاری نیز یکی دیگر از اقدامات دولت انگلیس بر ضد محمدشاه بود. به نظر می رسد که لایارد از جانب دولت انگلیس این ماموریت مهم را عهد دار شد. او می خواست ابتدا خود را به نزد خان بختیاری رسانده و بین او، شاهزادگان فراری و کلنل هنل فرمانده ناوگان انگلیسی در جزیره خارک ارتباط برقرار نماید. سپس از راه اصفهان، یزد، کرمان و سیستان خود را به قندهار رسانده و راولینسون را که این زمان در قندهار اقامت داشت در طغیان آقاخان محلاتی کمک نماید. لایارد به هنگام رسیدن به قلعه تل، مقرر محمد تقی خان بختیاری، از سوی خان، برادران و سایر اعضای خانواده اش به گرمی مورد استقبال قرار گرفت. و از آن زمان تا هنگام گرفتاری و بدبختی خان و خانواده اش بدست معتمد الدوله حاکم اصفهان در کنار آنها باقی ماند. او در طی مدتی که در کنار بختیاری ها بود به لباس آنها ملبس گردید و به گویش آنها صحبت نمود. او به حدی به بختیاری علاقه نشان داد و به آنها نزدیک شد که در دسته جات آنها برای شکار شیر، جمع آوری

جزیره خارک توسط قوای انگلیس آگاهی داشت و امیدوار بود چنانچه جنگی میان ایران و انگلیس اتفاق بیفتد از فرصت استفاده کرده و استقلال سرزمین خود را اعلام نماید. محمدتقی خان معتقد بود چنانچه دولت انگلیس از لحاظ مالی تجهیزات نظامی به وی کمک نماید او می تواند با جمع آوری تفنگچیان بسیار قیام عمومی را بر ضد دولت مرکزی تدارک نماید. خان بختیاری مایل بود که با فرمانده قوای انگلیسی در خارک تماس برقرار نماید تا بداند آیا در صورت بروز جنگ، انگلیسی ها به او کمک خواهد کرد؟ و آیا با عقد قرارداد در مقابل شاه از وی حمایت می نمایند؟ و آیا پس از پایان جنگ او را به عنوان حکمران مستقل به رسمیت می شناسند یا خیر؟ (پوربختیار، پیشین، ص ۱۳۶) بدین ترتیب بود که خان بختیاری برای کسب اطلاع از این موضوعات از لایارد تقاضا نمود تا به جزیره خارک که به تازگی و در واکنش به محاصره هرات، به اشغال نیروهای انگلیسی در آمده بود مسافرت نماید. لایارد نیز بدون درنگ درخواست محمدتقی خان را پذیرفت و روانه خارک گردید. با رسیدن به این جزیره مذاکرات خود را با کلنل هنل فرمانده نیروی انگلیسی مستقر در خارک آغاز نمود. اما فرمانده انگلیسی به لایارد یاد آور شد که جنگ ایران و انگلیس بر سر هرات پایان یافته است و دولت بریتانیا دیگر نمی تواند از نظر سیاسی خان بختیاری را حمایت نماید (لایارد، پیشین، ص ۱۶۲). لایارد نومیدانه به قلعه تل، مقر خان بختیاری بازگشت و پاسخ منفی انگلیسی ها را به وی اطلاع داد. محمدتقی خان نیز که با حمله معتمد الدوله ارمنی حاکم اصفهان مواجه گردیده بود به

اطلاعات و حتی تهاجمات آنها مشارکت نمود (لایارد، پیشین، ص ۱۴۱) لایارد توانست با زیرکی و هوشمندی خاص خود اعتماد و کامل خان و خانواده اش را بدست آورد و حتی محمدتقی خان علاقمند گردید خواهر خانم خود را بنام بی بی خاتون جان به ازدواج لایارد در آورد، وصلتی که هرگز انجام نگردید. لایارد با استفاده از سعد صدر خان و حمایت همه جانبه او به بازدید از آثار باستانی موجود در ایذه و سوسن و اطراف آن پرداخت. او اگر چه از جانب محمدتقی خان نامه هایی برای کلانتران و بزرگان مناطقی که داری آثار باستانی بود همراه داشت که محتوی آنها تامین امنیت لایارد و تهیه وسایل آسایش و آرامش او بود اما با این وجود با خطرات و دشواری های زیادی چون احتمال سرقت و راهزنی، حمله حیوانات درنده، سقوط از کوهها و دره ها و یا غرق شدن در رود کارون مواجه بود. او بارها در طی مسافرت های باستان شناسانه خود در مناطق مختلف خوزستان با این خطرات مواجه گردید اما نجات پیدا کرد. بی شک مهمترین اقدام لایارد، عزیمت به جزیره خارک از جانب محمدتقی خان بختیاری بود. به گفته لایارد پذیرش این مسأله برای خان بختیاری دشوار بود که من فقط از روی کنجکاوی و به منظور کشف آثار باستانی این سفر پر خطر را پذیرفته ام. خان بختیاری می پنداشت که لایارد مامور ویژه یا نماینده ای سیاسی است که برای نقشه برداری جهت تهاجم نظامی انگلیس به ایران به این منطقه اعزام شده است (لایارد، پیشین، ص ۱۱۱). به گفته لایارد خان از داستان محاصره هرات، قطع روابط ایران و انگلیس و تصرف

در ۱۸۷۷م سفیر انگلیس در عثمانی گردید و سرانجام در ۵ ژوئیه ۱۸۹۴ در ۷۷ سالگی در لندن درگذشت (لایارد و همکاران، ۱۳۷۱، ص ۱۱). از وی سه اثر کلاسیک به نامهای ماجراهای اولیه در ایران یا همان «سفرنامه لایارد»، «نینوا و باقیمانده‌هایش» و «نینوا و بابلون» به یادگار مانده است (لایارد، پیشین، ص ۲۹).

نتیجه گیری

هنری لایارد دیپلمات و باستان شناس انگلیسی یکی از اروپاییانی بود که در دوره محمد شاه قاجار به خوزستان وارد شد و مدت‌ها در این سرزمین بسر برد و با محمد تقی خان چهارلنگ، خان ایل بختیاری حشر و نشر بسیاری داشت. اگر چه او علاقه زیادی به بازدید از آثار باستانی خوزستان داشت و بعدها نیز باستان شناس مطرحی در دنیا گردید و شهر نینوا پایتخت باستانی دولت آشور را از زیر خاک در آورد و شهرتی جهانی کسب نمود اما سر هنری لایارد دیپلمات زبر دست و برجسته ای برای دولت انگلیس نیز به شمار می آمد و بطور مکرر سفیر دولت انگلیس در کشورهای دیگر شد و حتی به معاونت وزارت خارجه انگلیس نیز منصوب گردید. حضور لایارد در خوزستان آنهم درست در زمانی که محمد شاه قاجار شهر هرات را محاصره کرده بود و دولت انگلیس در مقابل این عمل با قطع رابطه با ایران واکنش نشان داده بود، دلیلی بر این است که ماموریت وی در این منطقه سیاسی نیز بوده است. لایارد در این ماموریت اگر چه از آثار باستانی خوزستان در شهرها و منطق مختلف دیدن به عمل

ناچار تسلیم وی گردید و به اسارت در آمد. لایارد که مدت‌ها از کرامت و سخاوت خان بختیاری بهرمند شده بود تلاش کرد تا شاید بتواند به او کمک نماید اما این تلاشش قرین موفقیت نبود و محمد تقی خان تا پایان عمر در زندان دولت قاجار باقی ماند. لایارد مدتی را همراه خانواده محمد تقی خان گذراند. سپس بازدید خود از آثار باستانی خوزستان را ادامه داد و از آثار و بناهای تاریخی و باستانی شوش، شوشتر، مسجد سلیمان و مناطق اطراف آنها دیدن کرد. به علاوه چندین بار از خوزستان به عراق عرب مسافرت نموده و بازگشت که انگیزه این رفت و آمدها نیز چه بسا نه تنها اکتشافات جغرافیایی و تاریخی نبوده، بلکه مأموریتی سیاسی و یا حتی مأموریتی برای ایجاد تنش در روابط ایران و عثمانی بوده باشد. لایارد اولین کسی بود که طرح کشتیرانی بر رود کارون را به دولت انگلیس پیشنهاد کرد و خود برای نیل به این هدف، دوباره با کشتی از بغداد به خرمشهر و از آنجا تا شوشتر مسافرت نمود (لایارد، پیشین، ص ۳۲۱) لایارد بعدها از طرف سفیر انگلیس در عثمانی مأموریت یافت تا به خاطر آشنایی دقیق با مرزهای ایران و عثمانی طرحی در مورد حل اختلافات مرزی دو کشور تهیه نماید. اما طرحی که وی تهیه کرده بود به سود عثمانی و به زیان ایران بود (لایارد، پیشین، ص ۲۷). لایارد در ۱۸۴۵م در شهر موصل شروع به حفاری کرد و در سن ۳۵ سالگی به خاطر کشف نینوا از شهرهای آشور، شهرتی جهانی یافت. در ۱۸۵۲م معاون وزارت خارجه انگلیس شد. مدتی بعد از طرف حزب لیبرال نماینده پارلمان انگلیس شد. در ۱۸۶۹م سفیر انگلیس در اسپانیا و

آورد اما واقعیت این است که به احتمال زیاد از جانب دولت انگلیس ماموریت داشت تا محمد تقی خان بختیاری را بر ضد دولت مرکزی قاجار وادار و تشویق به طغیان و شورش نماید.

منابع

- ۱- پور بختیار، غفار، ۱۳۸۴، بختیارنامه (پژوهش در تاریخ و فرهنگ قوم بختیاری)، تهران، انتشارات آنزان،
- ۲- رایت، ونیس، ۱۳۶۴، انگلیسی ها در میان ایرانیان، ترجمه اسکندر دلد، تهران، انتشارات نهال.
- ۳- لایارد، بیشوب، لینچ، ویلسون، ۱۳۷۱، سیری در قلمرو بختیاری و عشایر بومی خوزستان، ترجمه و حواشی از مهرباب امیری، تهران، فرهنگسرا.
- ۴- لایارد، سر اوستن هنری، ۱۳۷۶، سفرنامه لایارد، ترجمه مهرباب امیری، تهران، آنزان.